

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУЗ

АСТА NUUZ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

**ЖУРНАЛ
1997
ЙИЛДАН
ЧИКА
БОШЛАГАН**

**2019
1/1**

**Ижтимоий-
гуманитар
фанлар
туркуми**

Бош муҳаррир:

А.Р. МАРАХИМОВ – т.ф.д., профессор.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ғ.И. БОТИРОВ – ф-м.ф., (PhD)

Тахрир хайъати:

Сагдуллаев А.С. – т.ф.д., проф.

Аширов А.А. – т.ф.д., проф.

Баллнева Р. – т.ф.д., проф.

Маликов А.М. – т.ф.д., проф.

Юсупова Д.Ю. – т.ф.д., проф.

Муртазаева Р.Ҳ. – т.ф.д., проф.

Мўминов А.Г. – с.ф.д., проф.

Ганнева М.Ҳ. – соц.ф.д., проф.

Мадаева Ш.О. – ф.ф.д., проф.

Мухаммедова Д.Г. – псих.ф.д.

Рўзиев Р.Ж. – с.ф.д., проф.

Тўхтаев Х.П. – ф.ф.н., доц.

Болтабоев Ҳ. – фил.ф.д., проф.

Маматов А. – фил.ф.д., проф.

Сиддиқова И.А. – фил.ф.д., проф.

Джумабаева Ж.Ш. – фил.ф.д., проф.

Ширнинова Р.Х. – фил.ф.д., проф.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2019

МУНДАРИЖА ТАРИХ

Анаркулов С. Замонавий шаҳарларда ижтимоий-иқтисодий мослашув масаласи ва унинг этнологик тавсифи	3
Ғуломов И. Туркистонда 1920 йилги аҳолини рўйхатга олиш тадбиридан кўзланган мақсадлар....	8
Кличев О. Бухоро амирлигидаги девонхоналар ва уларда фаолият юритган ходимлар.....	14
Маттнев Ў. XIX аср ўрталарида Афғонистон ва Ўрта Осиё ҳудудида инглиз-рус ракобатининг ўзига хос жиҳатлари.....	18
Мачин Г. Н.А. Мухитдинов и Н.С. Хрущев: эволюция взаимоотношений (штрихи к политическому портрету).....	22
Narzullayeva N. So‘g‘d hududida ilk urbanistik jarayonlar	34
Очилов А. Бухоро воҳаси археологиясини ўрганишда В.А.Шишкин тадқиқотларининг ўрни ва аҳамияти.....	39
Примов М. 1920-1930 йилларда Ўзбекистонда картография иши тарихи	43
Турсунов Н. Сурхон воҳасида чорвачилик хўжалигининг ривожланишида қўйчиликнинг ўрни ..	47
Улашова С. XIII-XV асрларда Мовароуннаҳрдаги “қўчириш сиёсати”.....	53
Ҳабибуллаев О. Турк хоқонлигида ҳарбий иш ва мудофаа тизимининг айрим жиҳатлари.....	57
Ҳакимова Ш. Амир Темур маънавиятида тасаввуфнинг ўрни.....	61
Эгамбердиев А. Шарқий Туркистоннинг Ёқуб бек ҳукмронлиги даврида Россия, Буюк Британия ва Усмонли империяси билан ҳамкорлик алоқалари.....	65

Фалсафа

Адилов С. Эркин курашчиларнинг координацион қобилиятларини ва техник-тактик тайёргарлигини ривожлантириш	72
Арапбаева Д., Узақов И. Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда ижтимоий-психологик мослашув жараёнининг ўрни	74
Каримова Г. Жамият ахборотлашувининг кучайиши – фуқаролик жамияти шаклланишининг зарурий шarti.....	77
Машаришова Г. Ёшларда ғоявий иммунитетни ривожлантиришга оид қарашлар таҳлили	80
Машаришова Г. Маҳмуд Ал-Чағминий илмий меросининг Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ўрганилиши.....	85
Нуралыева Д. Бола шахсининг шаклланишида оилавий муносабатларнинг аҳамияти	89
Отахонова С. Л.С.Виготский тадқиқотлари асосида уч ёш инкирози аломатларининг ўзига хос жиҳатлари.....	93
Раҳматуллаев М.Р., Абдурахманова М.А., Эсканов М.Ш., Аҳмедов Ҳ.М. Таълим ва меҳнат бозорларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш муаммолари ва унинг ечимлари	99
Раҳмонова З. Хориж психологиясида интеллект тушунчасининг шаклланиши	104
Раҳматова Д. Мафкуравий кураш – георакобат маҳсули.....	108
Мавлянов С. Глобаллашув шароитида мамлакатлар ўртасидаги муносабатларнинг ғоявий – мафкуравий жиҳатлари.....	113

Филология

Jumabaeva V. Some terms of language acquisition (bilingualism, multilingualism and plurilingualism)	120
Қулдашова Н. Замонавий лингвистика ва терминология	124
Мусулманова Н. Ўтган ва ҳозирги замон категориялари грамматик воситаларининг категориял ва нокатегориял маънолари ҳамда уларнинг ўзаро муносабати.....	128
Намозова З. “Хазойину-л-маоний” танқидий матнига илмий муносабатлар таҳлили	134
Раҳманова А. Применение лингвистических корпусов в методике преподавания иностранных языков	141
Сагдуллаева Д. “Қисаси Рабғузий” асарида қўлланган арабий ўзлашмаларнинг тематик таснифи	145
Ҳолматова В. Пропозиция аниқлигига сўзловчининг аминлигини кўрсатувчи бирликлар.....	151
Шукурова Ш. Использование критического мышления в обучении иностранному языку.....	156

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2019, [1/1]
ISSN 2181-7324

TARIX
www.uzmuxabarlari.uz

УДК: 902.5:297:008 (584.4)

Абдуваҳоб Эгамбердиев,
ТДШН ўқитувчиси
E-mail: AbdurahobE@mail.ru.

**ШАРҚИЙ ТУРКИСТОННИНГ ЁҚУБ БЕК ХУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА РОССИЯ, БУЮК
БРИТАНИЯ ВА УСМОНЛИ ИМПЕРИЯСИ БИЛАН ҲАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ**

Аннотация

Ёқуб Бек Қошғарга 1865 йилда Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистонга юборган ёрдамчи кучлари билан келган. 1867 йилда Қошғар хони Бузуркхон Тўрани ҳокимиятдан четлатиб Қошғар хонлигининг янги ҳукмдори эканлигини эълон қилди. У Шарқий Туркистонда бирдамликни таъминлади, руслар вилоятдан ташқари. Руслар Фарбий Туркистонда ўз фаолиятини Шарқий Туркистонда амалга оширишни хошлашди. Ёқуб Бек Шарқий Туркистонда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун халқаро ташаббуслар билан чиқди. Руслар, инглизлар ва Усмонли империяси билан дипломатик алоқалар ўрнатган Ёқуб Бек Усмонли императорига элчилар юбориб, элчиларни талаб қилди. Шарқий Туркистонда халифа Абдулазиз номи билан хутба ўқилди ва Ёқуб Бекга “Усмонли давлати томонидан амир тарафидан” унвони берилди. Руслар ва инглизлар билан савдо шартномалари тузилди. Ёқуб Бек Шарқий Туркистонда бирдамлик ўрнатиш, ўша даврнинг муҳим давлатлари билан алоқалар ўрнатиш ва кўшинларини модернизация қилиш билан ўз суверенитетини мустаҳкамлади. Ҳарбий ташкилотга, армия тайёргарлигига ва армияни модернизация қилишга катта аҳамият берди. Усмонли империяси ва Ҳиндистондаги Британия маъмуриятининг ҳарбий ўқитувчилари армияга тайёргарлик кўришди. Ёқуб Бек Шарқий Туркистонда ўзи қурган қурол ва капсула заводлари билан хорижий давлатларга қарамликни камайтиришга ҳаракат қилди. У русларнинг зулмига қаршилик кўрсатди ва ўзининг расмий элчисини талаб қилди, шу билан инглизлар билан расмий музокараларга олиб келди. Шарқий Туркистондаги босқинлар Ёқуб Бекдан кучли армия тузишни талаб қилди ва даврнинг муҳим давлатлар билан ўрнатган муносабатлари унинг армиясини шакллантиришга ёрдам берди. Ушбу мақолада давр манбаларида келтирилган маълумотлар асосида Ёқуб Бекнинг ҳарбий фаолияти, унинг армияси, армияси ва ҳарбий ташкилоти ҳақида маълумот беришга ҳаракат қилинади.

Калит сўзлар: Шарқий Туркистон, Ёқуб Бек, Қошғар армияси, Қошғар хонлиги, Ўрта Осиё.

**EASTERN TURKISTAN'S RELATIONS WITH RUSSIA, GREAT BRITAIN AND OTTOMAN
EMPIRE IN THE PERIOD OF YOKUB BEK**

Abstract

Yakup Beg came to Kasgar in 1865 together with reinforcement forces of Hokand Khanate. After a while he eliminated Buzurk Khan Töre, the Kashgar Khan. Yakup Beg declared himself the new ruler of Kashgar Khanate in 1867. He maintained unity in Eastern Turkistan except the Ili region dominated by the Russians. Russians also wanted to conduct their activities in Western Turkistan in East Turkistan as well. Accordingly, Yakup Beg made international initiatives to consolidate his sovereignty in East Turkistan. Yakup Beg, who established diplomatic relations with Russians, British and Ottoman State, demanded to become a vassal by sending an envoy to the Ottoman State. In East Turkistan, the sermon began to be read on behalf of the caliph Abdulaziz and Yakup Beg was given the title of “Amir” by the Ottoman State. Trade agreements were made with Russians and British. Yakup Beg strengthened his sovereignty by providing unity in East Turkistan, establishing relations with important states of the time and undertaking modernization activities of the army. He gave importance to military organization, training of the army and modernization of the army. Military teachers from the Ottoman Empire and from the British administration in India educated the army. Yakup Beg made effort for the supply of modern weapons and tried to reduce the dependency on the outsourcing by establishing weapons and capsule factories in East Turkistan. He resisted against the oppression of the Russians and made them accept the official envoy demand so as to initiate official negotiations with the British. The pressures on East Turkistan required Yakup Beg to establish a strong army the relations he established with the strong nations of the era, gave shape to the army. In this paper, information about Yakup Beg's external relations, along with his military activities, his army, the training of the army and the military organization in the sources of the era, were tried to be conveyed.

Key words: East Turkestan, Yakup Beg, Kashgar Army, Kashgar Khanate, Central Asia.

КИРИШ. Ёқуб Бек Қўқон хонлигида ташқи алоқалар вайтларда давлат ва армия бошқарувида тажриба бўйича ҳарбий қўмондони сифатида фаолият олиб туллаган эди. Россия босқини даврида Қўқон

хонлигида Окмасжидни қўмондон сифатида ҳимоя қилган ва у Россиянинг ҳарбий кучига ва Туркистонни эгаллаш истагига гувоҳ бўлган.

Ёқуб Бек Қошғар хони бўлгач, Ғарбий Туркистондаги русларнинг тараққиётини кўриб, Шаркий Туркистонда ягона мустақил давлат сифатида ўз ҳукмронлигини сақлаб қолишга интиланган. Руслар Ғарбий Туркистонда бўлгани каби Шаркий Туркистонда ҳам ўз таъсир остига олишни хоҳладилар ва шу сабабли Қошғар хонлигини расман тан олишни истамасдилар. Руслар дастлабки музокаралардаёқ Хитойни минтаканинг ягона ҳукмдори сифатида билишларини ва Хитой билан тузилган савдо битимларининг ушбу минтака учун ҳам амал қилинишини таъкидлашди. Шаркий Туркистон учун ярқисиз бўлган рус талабларига жавобан Ёқуб Бек, бу талабларни қабул қилмаслигини ва фақат расмий рус элчилари келсагина савдо битимини имзолашни билдирди. Рус босими кучайган бу даврларда Ёқуб Бек рус таҳдидига қарши Британия билан дўстона муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилди. Афғонистон ва Ҳиндистонда мустамлака маъмуриятларини ўрнатган инглизлар русларнинг бу минтакаларга таҳдид қилишидан қўрқишган. Шу сабабли ҳам инглизлар Шаркий Туркистонга нисбатан алоҳида эътибор қарата бошладилар. Ўзаро алоқаларни йўлга қўйиш мақсадида инглизлар расмий вакил юбориб, савдо битимини имзоладилар.

Бирок Шаркий Туркистонга нисбатан русларнинг тазйиқи тоборо кучайиб бораётган бир вақтда инглизлар етарли сиёсий ёрдам кўрсата олмадилар. Ёқуб Бек инглизлардан русларга қарши етарлича ёрдамини ололмагач, у мусулмон дунёсининг рухий раҳбари Усмоний халифа Абдулазизга содиқлигини эълон қилиб, ички ва ташқи сиёсатда ўз мавқеини кучайтиришни мақсад қилади. Унинг бош мақсади ташқи сиёсатда дўстлик ва савдо муносабатларига алоҳида аҳамият бериш орқали мамлакат хавфсизлигини таъминлаш ва иқтисодий ҳолатини яхшилаш эди.

Бу даврда руслар ва инглизлар Шаркий Туркистонда ўз таъсир доираларини кенгайтириш мақсадида элчилик делегациялари ва савдогарлар никоби остида жосусларни юбориб туришарди. Минтакага ташриф буюрган элчилар, жосуслар ва олимларнинг ҳисоботлари ва асарларида Ёқуб Бек даврида Шаркий Туркистон ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. Ушбу асарлар минтаканинг географик, этнографик, сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий ҳолати тўғрисида маълумот беради.

Қошғар хони Ёқуб Бекнинг сиёсий, дипломатик ва ҳарбий ислохотлари сабабларини аниқлаш учун XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда содир бўлган воқеаларга назар солиб ўтиш керак. Русларнинг Шаркий Туркистонга ҳам, Британия колонияларига ҳам таҳдидлари, Англиянинг Шаркий Туркистоннинг бойлигига бўлган қизиқиши ва Хитойнинг Шаркий

Туркистонни яна босиб олиш режалари Ёқуб Бекнинг ҳаракатларига бевосита таъсир кўрсатди.

Ёқуб Бек Шаркий Туркистоннинг хавфсизлиги ва суверенитетини таъминлаш учун ўз иқтисодиёти ва армиясини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Шаркий Туркистон армиясини кучли ва мамлакатга садоқатли қилишга ҳаракат қилди. Кучли ва улкан армияни шакллантириш учун замонавий ҳарбий қурол аслаҳалар сотиб олиш ва аскарларнинг ҳарбий тайёргарлигига алоҳида эътибор қаратди. Вилянтнинг муҳим нукталарида ҳарбий қалъалар бунёд қилди.

Ёқуб Бекнинг хонликдан олдинги ҳаёти

Ёқуб Бекнинг тўлиқ исми Муҳаммад Ёқуб бўлиб, 1820 йилда ҳозирги Тошкент вилоятининг Пскент туманида туғилган. Унинг отаси Пир Муҳаммад Мирзо маҳаллий қозилардан эди. Пир Муҳаммад Мирзо ўзини Темурдан келиб чиққан деб даъво қиларди. Бирок бу исботланмаган. Пир Муҳаммад Мирзо тожик миллатига мансуб бўлиб, 1818 йилда Тошкентга келган ва ўша даврнинг нуфузли шахсларидан бири бўлган Шайх Низаматдиннинг синглисига уйлانган[1]. Муҳаммад Ёқуб Бек бу никоҳдан туғилган биринчи фарзанд эди.

Ёшлигида таълим тарбия олишида амакисининг ҳиссаси катта бўлган. Ёқуб Бек "Мулла" бўлиш учун диний таълимни ўргана бошлади, аммо биров вақт ўтгач у ўқишни тўхтатди. Синглисининг Тошкент губернатори Нур Муҳаммад Хонга уйланиши унинг ҳаётида сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлган. Ёқуббек ўзининг куёви Нур Муҳаммад Хоннинг кўмаги билан Қўқон қўшнинида хизмат қила бошлади. 1845 йилда Ёқуб Бек Қўқон хони Худоёрхоннинг ташқи алоқалар бўйича вакили этиб тайинланди[2]. Ўша йили у "Қўшбеги" лавозимини ҳам эгаллаган эди.

Ёқуб Бек 1853 йилги Русларнинг босқини даврида бир ой давом этган Окмасжид камалида русларга қарши муваффақиятли курашган бўлса ҳам, у Окмасжиднинг қўлда сақлаб қола олмади. Муваффақиятли мудофаадан кейин таслим бўлган Ёқуб Бек биров вақтдан кейин яна Окмасжидни эгаллаб олишга ҳаракат қилди, аммо бу юриш ҳам самара бермади[3].

Ёқуб Бекка Қўқон хонлиги ҳудудда русларнинг ҳарбий ҳаракатлар вақтида Чимкентни ҳимоя қилиш вазифаси юклатилган, аммо у узок вақт рус қўшинига қарши тура олмаган ва яна Тошкентга қайтишга мажбур бўлган[4]. Ёқуб Бекнинг сиёсий фаолиятида эришган ютуқларини кўра олмаган Алим кули уни ўзининг асосий рақибларидан бири деб билар эди ва уни Қўқон хонлигидан чиқариб юбориш учун қулай фурсатни кутаётган эди. Қошғар хони Сиддик Бекнинг ёрдам сўраб мурожаат қилиши бундай имкониятни юзага келтирди. Қошғар хонининг мурожаатига кўра Ёқуб Бек Бузрукон билан биргаликда кам сонли қўшин билан 1865 йилда Шаркий Туркистонга йўл олади. Қошғардаги фаолияти давомида дастлаб Ёқуб Бек ва Бузрукон ҳақнинг меҳрини қозонишади. Хатто Сиддик Бек

вафотидан сўнг Бузрук хон Қошғар хонлиги тахтига ўтказилди[5].

Бузуркхон Қошғар Хони бўлгач Ёқуб Бек кўшин кўмондони этиб тайинланди. Бузуркхон даврида мамлакат бошқарувида фаол катнашган бўлсада, Ёқуб Бек ҳарбий масалаларда кўпроқ кизиккан. Ғарбий Туркистон руслар кўлига ўтгач Қўқон армиясининг аскарлари Шарқий Туркистонга келиши Ёқуб Бекнинг ҳарбий салоҳиятини янада кучайтирди. Минтақадаги Хитой кучларига қарши ҳаракат қилиб, Янги Ҳисор қалъасини эгаллаб олди. Шундан сўнг Ёрқентда юриш қилиб 1866 йил 12 сентябрда ўз ҳукмронлиги остига олди. Ярқентдан сўнг, ўша йили Бузўрк Хоннинг қўллаб-қувватлаши билан Хўтанни Қошғар хонлиги тасарруфига олди[6].

Хўтандаги ҳарбий ҳаракатларини тушунтириш учун Бухоро амири Музаффардинга совғалар билан ўз элчиларини юборди. Амир Музаффардин Ёқуб Бекнинг ютуқларидан мамнунлигини билдирди ва унга “Ғозийлар Отаси” унвонини берди[7].

Сиёсий фаолиятда тажрибасизлиги ва давлат ишларида муваффақияtsizликка учраган Бузрук Хонни тахтдан ағдариб Ёқуб Бек ўзини Шарқий Туркистон хокими деб эълон қилди. 1867 йилда Қошғар хонлигини назорат остига олган Ёқуб Бек шу санадан бошлаб Шарқий Туркистонда бирлик таъминлаш, суверенитетини мустаҳкамлаш ва мамлакат ҳудудини кенгайтириш учун ҳаракат қилди. Аксу, Турфан ва Урумчинини эгаллаб, мамлакат ҳудудини шарққа томон кенгайтирди. Ёқуб Бек 1873 йилда Туркистонда энг кудратли ҳукмдорга айланди[8].

Ёқуб Бекнинг руслар билан муносабатлари

Шарқий Туркистон билан савдо алоқаларини ўрнатишдан ташқари, руслар минтақа учун турли режаларни туздилар. 1852 йилда Россиянинг Ғарбий Сибирдаги генерал-губернатори Гасфорт Қошғарни Хитойдан мустақил қилиб, кейинчалик уни Россия ҳудудига қўшиб олиш гоёсини илгари сурди. Россия ҳукмдорлари ушбу режани мантқиқий деб билишган бўлса-да, улар унинг амалга оширилишига асос излайдилар. Руслар Қошғарни босиб олиш билангина Туркистонда тўлиқ ҳукмронликка эришиш мумкин деб ҳисоблашар эди. Бундан ташқари, Хитой ва бошқа давлатлар, айниқса Британия колониялари ушбу минтақадан таҳдид солиши мумкинлиги русларнинг минтакани ўз таъсир доирасига олиш мақсадида амалга ошираётган ишларни янада жадаллаштиришига сабаб бўлган. Ушбу мақсадларга эришиш учун руслар Шарқий Туркистонга донмий равишда яширин айғоқчиларни юборишди[9].

Туркистон хонликлари забт этилгандан сўнг руслар Ёқуб Бек билан савдо битими тузишга киришдилар. Ёқуб Бек 1854 - 1864 йиллар ораллигида Қўқон хонлигида турли давлат лавозимларида хизмат қилган кезларида, руслар ўзларининг мақсадларига эришиш учун нималар қила олишларини яхши англаб етган эди. Шунинг учун у

руслар билан савдо битими тузишни истамасди. Бирок русларга ишонмаса ҳам уларни душман сифатида қабул қилиш ўрнига ўзи хоҳлаган шартлар асосида савдо битими тузишга қарор қилди[10].

Шарқий Туркистон тўғрисида маълумот йиғган русларнинг биринчи вакили Чўқон Валиханов бўлган. Ч.Валихановнинг Шарқий Туркистонга ташрифи 1858-йил октябрдан то 1859-йил мартгача давом этган. Шарқий Туркистонга савдогар сифатида келган Валиханов минтақа тарихи, географияси ва этнографияси ҳақида маълумотлар тўплаган. Валихановдан кейин руслар 1868 йилда Клудоф исми савдогар раҳбарлигида Шарқий Туркистонга ўз вакилларини юборишган. Клудоф Ёқуб Бекга савдо шартномасини тузишни таклиф қилди. Ушбу таклифни муносиб деб топган Ёқуб Бек жияни Шоди Мирзони шу савдогар билан бирга Олмаотага юборган. Ёқуб Бек жияни Шоди Мирзо билан хат юборди. Бу хат Туркистон губернатори фон Кауфманн Санкт-Петербургда бўлганлиги сабабли Олмаотадаги генералга берилди ва у капитан Реинтални савдо келишуви бўйича музокаралар олиб бориш учун Шарқий Туркистонга юборди[11]. Ушбу ташриф билан руслар Шарқий Туркистонга бўлган кизиклишларини ва Шарқий Туркистон билан савдо алоқаларини ўрнатиш ниятларини намойиш этишни мақсад қилдилар. Капитан Реинтал Ёқуб Бекка хитойлар билан аввал ўрнатилган келишувларга риоя қилишни ва чегара ҳудудларида фаолият юритаётган кирғизларни россия ҳукуматига топширишини талаб қилди. Ёқуб Бек бу талабларни қабул қилинмади. Бирок русларга элчи қилиб юборган жияни Шоди Мирзонинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Ёқуб Бек чегара ҳудудларида қўлга олган кирғизларни, жиянининг хавфсизлигига амин бўлсагина рус ҳукуматига топшириши мумкинлигини айтади.

Ёқуб Бек руслар билан олиб борилаётган музокараларнинг ижобий яқун топишига ишонмас эди. Шу сабабли эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга мажбур бўлди.

Ёқуб Бек генерал Кауфманнига руслар билан чегарани ўрнатиш ва савдо-сотикни йўлга қўйиш учун шартномасини тузиш таклифи билан хат юборди. Кауфманн бу таклифга рад жавобини берди ва минтақага нисбатан босимни янада кучайтирди. Шундай шароитда Ёқуб Бек ёрдам олиш мақсадида Ҳиндистондаги Британия мустамлака ҳукуматига элчи юборди. Бунга жавобан Кауфманн Қўқон ҳукмдори Худоёрхонга Ёқуб Бекни катагон қилишга ундади. Худоёрхон русларга Ёқуб Бек мустақил ҳукмдор бўлгани, уни ағдариб ташлай олмаслигини ва унга фақатгина маслаҳат бера олиши мумкинлигини айтади. Ушбу воқеалардан сўнг Худоёрхон Ёқуб Бекка элчи юборди ва у руслар билан яхши муносабатда бўлишни ва баъзи имтиёзлар беришни таклиф қилди[12]. Ёқуб Бек рус талабларини қабул қилмаслик ва мустақиллигини сақлаб қолиш учун қаршилиқ кўрсатди. Унинг мурасасиз муносабатига жавобан, руслар Ёқуб Бекка

тижорат шартномаси имзолагунча босим ўтказишда давом этдилар[13].

Ёкуб Бек Шаркий Туркистонда ҳукмронлик қилган даврда, руслар минтақа ҳокими сифатида фақат хитойларни қабул қилганликларини эълон қилдилар ва Хитой билан тузилган савдо битими бу минтақа учун ҳам амал қилиниши кераклиги ҳамда рус савдогарларига норасмий музокаралар вақтида тижорат фаолияти билан шуғулланишларига рухсат беришларини талаб қилишди. Ёкуб Бек барча таклифларга рад жавобини берди.

Генерал Кауфман Ёкуб Бекнинг катъиятига жавобан музокаралар олиб бориш ва савдо шартномасини имзолаш учун 1872 йилда Барон Каулбарс бошчилигидаги топограф, муҳандис ва савдогарлардан иборат делегацияни Қошғарга юборди. Агар делегация битим имзоланмасдан қайтиб келса, ҳарбий ҳаракатларни амалга ошириш мақсади бор эканлигини кўрсатиш учун Норин водийсида қалъа қурди ва у ерга қўшин юборди. Ёкуб Бек чегарадаги ушбу ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилмагунча музокаралар бошламаслигини маълум қилди. Нориндаги ҳаракатлар тўхтатилгач, Ёкуп Бек Петербургга Ҳожи Мулла Туроб номли махсус вакилни юборди[14].

Барон Каулбарснинг Шаркий Туркистонга келишдан урта мақсади бор эди. Биринчиси, Қошғар хонлиги тўғрисида билиш ва унинг хабарларда айтилганидек кучлими ёки ёқлигини билиш эди. Иккинчиси, расмий келишувни имзолаш, шунингдек Ёкуб Бекнинг Туркистон ва Қулка ҳақида қандай фикрда эканлигини ва унинг стратегияси нима эканлигини аниқлаш эди. Делегациянинг учинчи мақсади Британиянинг минтақага киришига йўл қўймаслик ва минтақа савдосида устунлик қилиш эди[15].

1872 йил 22 июнда Барон Каулбарс ва Ёкуб Бек ўртасида имзоланган шартноманинг шартларини қуйидагича эди:

1. *"Еттишаҳар аҳолисига бугун Россия империяси ҳудудида савдо-сотиқ қилиш рухсат берилган ва келажакда Россия фуқароларига, диний эътиқодларидан қатъи назар, Ба-давлатига тегишли бўлган барча ерларда эркин савдо қилишларига рухсат берилади. Шундай қилиб, Ба-штант юрисдикциялари Россия фуқароларини ўзларининг ҳимоясига қўйди ва Қошғария ҳудудидаги Россия фуқаролари ва савдогарларининг мулкларини ҳимоя қилди.*

2. *Агар рус савдогарлари ўзларининг молларини сақлаш учун Еттишаҳар бозорларида карвонсарой қурмоқчи бўлсалар, бунга рухсат берилади. Россия бозорларида савдо-сотиқ билан шуғулланувчи Еттишаҳар савдогарлари ҳам юқорида кўрсатилган ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкин.*

3. *Россия савдогарларига савдонинг ривожланишини таъминлаш учун қафиллик гарови ва ҳар хил пул йиғимларини қонуний равишда йиғиш мақсадида Еттишаҳар бозорларида тижорат*

вакиллари тайинлаш ҳуқуқи берилади. Ушбу ҳуқуқ Россия бозорларида савдо-сотиқ билан шуғулланадиган Еттишаҳар савдогарларига ҳам берилади.

4. *Россиядан Еттишаҳарга олиб келинган ёки Россиядан Еттишаҳарга олиб келинган барча товарлар учун 25 фоизи солиқ йиғиб олинади. Қандай бўлишидан қатъий назар, товарларга қўйиладиган солиқ ушбу ставкадан ошмаслиги керак. Ушбу шартнома мусулмонларга ҳам. Еттишаҳар фуқароларига ҳам татбиқ этилади.*

5. *Россия савдогарлари ва уларнинг карвонлари Еттишаҳар ҳудуди ва унинг чегараларини кесиб ўтганда, уларнинг хавфсизлиги учун бенул таъминлаш тўғрисида кўрсатмалар беришлари мумкин. Еттишаҳар карвонлари Россия ҳудудидан ўтганларида юқоридаги ҳуқуққа эга бўлиши мумкин.*

Россия-Қошғар ўртасида имзоланган ушбу шартнома Ёкуб Бекнинг Шаркий Туркистондаги мустақил бошқарувини руслар тан олишларини аниқлар эди. Ёкуб Бек 1873-йилда Барон Каулбарсга элчи юбориб, мустақил ҳукмдор сифатида тан олинганидан мамнунлигини билдирди. Бирок русларнинг Шаркий Туркистонга нисбатан муносабатлар умуман яхшиланмаган. Савдо битимида белгиланган шартларга деярли амал қилинмади. Руслар минтақа савдогарларига доимо таҳдидли муносабат бўлиб келдилар.

Генерал Кауфман 1874-йилда капитан Реинталга тижорат муаммоларини муҳокама қилиш учун Қошғарга боришни буюрди. Генерал Кауфман Реинтални Қошғардаги тижорат вакили бўлади деб ўйлаган. Реинталнинг ушбу масала бўйича Қошғарда олиб борган музокаралари кўзланган натижани бермади. Ёкуб Бек Шаркий Туркистонда русларнинг доимий вакили фаолият олиб боришини хоҳламади. Сабаби у русларнинг Ғарбий Туркистонда қўллаган шу ва шунга ўхшаш найранглари яхши англаб етган эди. Шунинг учун ҳам мамлакатининг ички ишларига аралашини мумкин бўлган рус амалдорининг минтақадаги фаолиятини тақиқлаб қўйди[16].

Руслар савдо шартномаси имзоланганига қарамай чегара ҳудудларда тобора кучайиб бораётган ва бошқариб бўлмайдиган Ёкуб Бекнинг ўрнига Ёкуб Бекдан кўра осонроқ шахсни ҳокимиятга тайинлашини хитойликлардан талаб қилишни бошлади.

Ёкуб Бекнинг инглизлар билан муносабатлари

Ёкуб Бек Хитой маъмуриятининг ҳарбий ҳаракатлари даврида ёмон аҳволга тушиб қолган мамлакат иқтисодий ёлғини қўйиш учун ташқи савдон ривожлантириш муҳимлигини яхши билар эди. Шу сабабли у Британия бошқаруви остида Ҳиндистонга элчи юборди ва икки мамлакат ўртасидаги савдо алоқалари ва савдо йўлларининг хавфсизлигини муҳокама қилиш учун Қошғарга вакил юборишини таклиф қилди. Ушбу таклифга

биноан, Ҳиндистон губернатори Лауренс 1867-йилда асл касби шифокор бўлган Генри Кейлини Қошғарга юборди. Савдо ишларига тушунмайдиган Генри Кейли соғлиқни сақлаш масалаларига кўпроқ эътибор қаратди ва Ёқуб Бек қутган тижорат музокаралари амалга оширилмади. Кейинроқ Ёқуб Бек 1868-йилда яна Ҳиндистонга элчи юбориб, савдо алоқаларини ривожлантириш ва сиёсий ҳамкорликни йўлга қўйишни ниятида эканлигини маълум қилди. Ҳиндистон генерал-губернатори Лауренс Шаркий Туркистонга бефарқ эди. Лоуренсни Панжаб комиссари жаноб Дуглас кўндирди ва Роберт Шоуни Қошғарга юборилди. Бирок Шаркий Туркистон билан савдо алоқаларни ривожлантириш бўйича 1868 йилда Қошғарга келган Роберт Шоуга муносабатлар ҳақида ҳеч қандай ваъда бермаслик ва ҳар хил масалалар бўйича музокаралар олиб бормаслик кераклиги айtilди. Роберт Шоу Ёқуб Бек билан учрашувдан сўнг у томонидан юборилган элчи билан Ҳиндистонга қайтиб келди. Ҳиндистонга қайтгач, Роберт Шоу Шаркий Туркистонда учрашган инглиз лейтенанти Георге Хайвард билан биргаликда минтақада гувоҳ бўлган русларнинг босимини такидлаб, уларнинг Ҳиндистонга таҳдид солмасликлари учун Шаркий Туркистон билан савдо ва сиёсий алоқаларни яхшилаш кераклигини айтди[17].

Англияда ҳукумат ўзгарishi билан Ҳиндистондаги инглиз генерал-губернатори Лоуренс чакириб олиниди ва унинг ўрнига Лорд Маё тайинланган. Лорд Маё Россия ҳукмронлиги остида бўлган Ғарбий Туркистон ва Шаркий Туркистон билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўймоқчи эди. Шу сабабли, Дуглас Форсит бошчилигидаги делегацияни Петербургга Ғарбий Туркистонда Британия савдо-сотик фаолиятини олиб бориш имкониятини ва русларнинг Шаркий Туркистон билан муносабатлари тўғрисида маълумотлар олиш учун юборилган[18]. 1869 йилда Ёқуб Бек Лорд Маё ҳузурига элчи юбориб, дўстлик ўрнатиш ниятида эканлигини билдирди. Ушбу делегация Англия ва Усмонли империясининг муносабатлари тўғрисида маълумотга эга бўлишди ва инглизлар Шаркий Туркистон ва Усмонли империяси ўртасида ўрнатилиши мумкин бўлган ҳамкорлик алоқаларини кўлаб-қувватлашга ваъда беришди. 1870 йилда инглизлар биринчи расмий делегацияларини Қошғарга юборишди. Т.Д.Форсайт, Г. Ҳендерсон ва А.О.Хумдан иборат делегациянинг биринчи ташрифи вақтида Ёқуб Бек сафарда бўлганлиги сабабли учраша олмади. Кейинроқ Ёқуб Бек Қошғарияга қайтгач, 1871 йилда ўз элчиси Саййид Аҳрорни Ҳиндистонга губернатор ва Британия кироличасига йўллаган хат билан юборди ва ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш кераклигига ишонч билдирди. Англия маъмуриятига, агар Шаркий Туркистон Афғонистон каби руслар олдида буфер зонаси бўлса, бу ҳар икки томон учун ҳам фойдали бўлишини маълум қилди.

1873 йилда Т.Д.Форсайт бошчилигидаги катта делегация Қошғарга келди. Ушбу делегациянинг максади нафақат Якуб Бек ҳукумати билан тижорат шартномаларини имзолаш ва дипломатик алоқаларни ўрнатиш, балки минтақа тўғрисидаги барча топографик, этнографик ва иктисодий маълумотларни тўплашдан иборат эди. 1874 йил 2-февралда имзоланган Қошғар-Британия келишувининг шартлари 1872 йил Россия-Қошғар шартномаси билан деярли бир хил эди, аммо битта муҳим истисно мавжуд эди. Россия-Қошғар шартномасида ҳар икки томоннинг бошқа томоннинг ҳудудида “қарвонсаройлари” бўлиши кераклиги кўзда тутилган эди, аммо уларнинг вазифаси савдо фаолияти билан шуғулланишдан иборат эди. Бундан фарқли ўларок, Британия-Қошғар келишувиде элчилар ва консулликлар учун расмий дипломатик лавозимларга ва имтиёзларга эга бўлган вакиллар ва савдо вакилларини тайинлаш ҳам кўзда тутилган эди. Инглизларни минтақа билан қурашишга ундаган нарсаси бу Россиянинг Қошғарда ўз назоратини ўрнатишга бўлган интилишининг кучаяётгани эди. Инглизлар Ҳиндистоннинг шимолий чегараси хавфсизлиги ва шу муносабат билан Россиянинг истилоси бўлиши мумкинлигидан хавотирда эдилар, аммо улар ўзлари тан олмаган савдо бозорларини ўрганишни хоҳладилар. 1874 йил Қошғар билан савдо битими имзоланиши янги ва янада самимий муносабатларнинг бошланишини англатар эди[19].

Элчилик делегацияси Ёқуб Бекнинг розилиги билан 16 март куни Қошғардан Ҳиндистонга қайтиш учун жўнаб кетди. Илгари Қошғарга борган ва у минтақада таникли бўлган Роберт Шоу Британиянинг Қошғардаги вакили этиб тайинланди[20]. Шаркий Туркистонда Шоуни кутиб олишди бироқ у Усмонли давлатининг руҳсатисиз ўзига юклатилган вазифаларни амалга ошира олмади. Чунки Шаркий Туркистон Усмонли империясига қўшилган эди. Натижада Шоу бироз вақтдан кейин Ҳиндистонга қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Савдо шартномаси имзоланганига карамай, Ёқуб Бек Қошғарга келган Британия делегациясига эҳтиёткорлик билан мурожаат қилди. Англия элчиси Дуглас Форсайт Шаркий Туркистондаги табиий бойликлар ва дарёларни савдо шартномаси биноан Британия корхонасига берилишини талаб қилди. Бунинг эвазига у ушбу ҳудудлардан олинган даромаднинг тўртдан уч қисмини тўлаш билан бирга Қошғар армиясидаги аскарларнинг кийим-кечаги, қурол-яроғи ва бошқа эҳтиёжларини инглизлар томонидан қондирилишини айтди. Ёқуб Бек мамлакатда олтин ёқлигини ва бошқа қонларнинг камлигини айтиб, таклифни рад этди. Элчи Форсит Чигатой тилида ёзилган кўлөзма манбалардан бу ҳудуднинг табиий бойликларга бой эканлигини ва дарёлардан олтин оқишини билиб олганликларини айтди. Ёқуб Бек бу маълумотларнинг нотўғри эканлигини ва юқорида айтилганидек миналар ёқлигини таъкидлайди.

Ёқуб Бек Британиянинг табиий бойлилар ва дарёларни бошқариш бўйича таклифини рад этди, чунки дастлаб фойдали деб айтилаётган ушбу таклиф келажакда Шарқий Туркистонда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни олдиндан айтиб берди. У инглизларнинг Шарқий Туркистонда доимий жойлашишини истамади ва бу мамлакат Ҳиндистон сингари давлатга айланишига тўскилик килди. Давлат бошқарувидаги тажрибаси билан у инглизларнинг асл ниятларини кўрди ва келишув Шарқий Туркистон манфаатларини ҳимоя қиладиган шартнома эканлигига диққат билан қаради. Руслар билан келишувда ва уларнинг руслар билан муносабатларида улар инглизларга тўлик ишонимсизлик ва инглизлар билан ўрнатилган муносабатларда улар Шарқий Туркистоннинг келажиги ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлиги давомийлигига устувор аҳамият беришди.

Ёқуб Бекнинг Усмонли давлати билан муносабатлари

Ғарбий Туркистон хонликлари Усмонли империясининг таклифларига амал қилмадилар, ўзаро низолар сабаб ягона иттифоққа бирлаша олмадилар ва улар ўртасидаги ўша зиддиятлар русларнинг Ғарбий Туркистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун қулай шароитни яратиб берди. Ғарбий Туркистонда Россия ҳарбий ҳаракатларни амалга ошираётган бир вақтда, Ёқуб Бек Шарқий Туркистонда мамлакатни бирлаштиришга ва ўз ҳукмронлигини мустақкамлашга ҳаракат қилди. Россиянинг Ғарбий Туркистонни босиб олишига қарши хонликларга ёрдам бера олмаган Усмонли империяси Ёқуб Бекнинг ёрдам сўраб қилган илтимосига ижобий жавоб берди. Ёқуб Бек, Саййинд Ёқуб Тўрани Усмонли империясига элчи қилиб юборди. 1873 йил 16 июнда Туркияга етиб борган Саййинд Ёқуб Тўра Султон Абдуллазизга Ғарбий ва Шарқий Туркистонда содир бўлган воқеалар ҳақида сўзлаб берди ва Қошғар хонлигининг Россия империясига қарши ҳарбий салоҳиятини мустақкамлаш учун зарур қурол, ўқ-дорилар ва ҳарбий инструкторлардан ёрдам сўради. Ёқуб Бекнинг Усмонли империясига қўшилиш ҳақидаги фикри ва унинг элчисининг ёрдам сўраб илтимослари қабул қилинди. Ушбу қабулдан сўнг элчининг талаблари давлат маслаҳатчиси Али Санд Пошо ва жамоат ишлари вазири Саййинд Пошо томонидан бажарилди. Ёқуб Бекга 6 та Крупп тўпи, 1000 та эски ва 200 та янги милтиклар, ўқ отиш асбоблари ишлатишни ўргатадиган ва уларнинг барча қисмларини ясай оладиган хунармандларни юборилди. Шарқий Туркистон армиясини тайёрлаш учун муҳандис офицер Али Козим Бек, пиёда офицери Меҳмед Юсуф Бек, отлик офицер Черкес Юсуф Бек ва тўпчи офицери Исмоил Ҳакки Бек ва Эндерундан Мурад афанди бошчилигидаги тўрт нафар истеъфодаги зобитни юбориш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Усмонли империясининг ёрдами билан армиясини кучайтирган Ёқуб Бек, ўз давлатининг

сиёсий давомийлигини таъминлаш учун Усмонли империясига янги илтимослар билан муроҷжат қилди. Усмонли империясига хат юборган Ёқуб Бек, амирликдан вафот этгунича ҳукуматда қолишини ва вафотидан кейин ҳокимят катта ўглига берилишини сўради. Ушбу сўровлар вақтинча қабул қилинди. Усмонли давлати бу талабни Шарқий Туркистонда халифа номига хутба ўқилиши, унинг номидан пул зарб қилиниши шарти билан қабул қилди. Ушбу шартларга қўшимча равишда, Қошғар амирлигидан, зарурат бўлмаганда, қўшнилари билан муаммоларга дуч келмаслик, кераксиз ҳаракатлар натижасида аҳоли ва ерларнинг ёққолишининг олдини олиш, мамлакат тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун барча чораларни кўриш талаблари ҳа қўйилди. Бундан ташқари, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ривожланиши учун керакли барча ишлар амалга оширилди ва шу йўл билан мамлакатнинг бирлиги, иқтисодий ривожланиши, тинчлиги ва тартиби сақлаиб қолинди[21].

Руслар, Англия ва Усмонли империяси билан ўрнатилган келишувларга қарамадан, Шарқий Туркистон эркинлигига энг катта таҳдид солувчи Хитой билан ҳеч қандай алоқа ўрнатилиши мумкин эмас эди. Хитой Шарқий Туркистонни ўз ҳудуди деб даъво қилиши сабабли Ёқуб Бекнинг суверенитетини тан олмади. Ёқуб Бекнинг барча уринишларига қарамай, Хитой армиясининг Шарқий Туркистонга қарши қаратилган ҳарбий ҳаракатлари бошланган бир вақтда Россия ва Туркия ўртасида бошланган уруш сабабли бу давлатлар Қошғарга ҳеч қандай амалий ёрдам бера олмади[22].

ХУЛОСА. Ёқуб Бек Қошғарда хон бўлиб, у ерда қўмондон сифатида келган. Ғарбий Туркистонда тажриба тўплаган ва ушбу тажриба билан Шарқий Туркистонда бирликни ўрнатган Ёқуб Бек ўзининг қўмондонлик тажрибаси таъсири билан кўшиннинг муҳимлигини билар эди. Россиянинг Ғарбий Туркистонни оз сонли ҳарбий кучлари билан забт этиши уни армиянинг табиати ва модернизацияси бўйича чоралар кўришга ундади. Шарқий Туркистонда, дастлабки даврларда у ўз назоратини қўлга киритди, ўз ҳукмронлигини мустақкамлаш ва сақлаб қолиш учун кўнгилли аскарларни ёллашга аҳамият берди. У Ғарбий Туркистондан келган кўнгилли аскарлар ва давлат маъмурларини Шарқий Туркистондаги муҳим лавозимларга олиб келди.

Ёқуб Бек чет элдан қурол-яроғ ва ҳарбий техникаларни олиб келиб, ўзи тузган армиянинг кучайиши учун ҳаракат қилди. Шарқий Туркистонда у қурол ва бошқа ҳарбий эҳтиёжларни қондириш учун фабрикалар ташкил этди. У Усмонли империясидан ҳарбий инструкторларни чақиртириб, бу инструкторлар ёрдамида армиясини модернизация қилишга алоҳида эътибор қаратди. У Усмонли империясининг ҳарбий инструкторлари ва инглизлар томонидан юборилган афгон ва ҳинд устозлари ва хунармандларининг ёрдами билан Шарқий Туркистонда биринчи замонавий армияни ташкил қилди. Шарқий Туркистоннинг ушбу икки

давлат томонидан тан олинишини таъминлаш учун руслар ва англизлар билан савдо шартномаларини тузди ва мамлакат иктисодиётини яхшилашга ҳаракат қилди.

Ёқуб Бек Усмонли империясига содиқлигини эълон қилди ва мусулмон бўлган Шарқий Туркистон халқининг ташқи сиёсатдаги ўрнини оширишга ҳаракат қилди. Руслар узок йиллар давомида Шарқий Туркистонда ҳокимиятни эгаллаб олиш ва Ўрта

Осиёда тўлик ҳукмронлик қилишга ҳаракат қилган. Ёқуб Бек русларнинг бутун Туркистонни эгаллашга тўсқинлик қилди. Аммо руслар ўз мақсадларига Яқуб Бекнинг ташқи алоқалари муваффақиятли ҳаракатлари билан эриша олмадилар ва натижада улар Ёқуб Бекнинг истаклари инobatга олинган савдо битимини имзолашга мажбур бўлдилар. Ёқуб Бек русларнинг Шарқий Туркистонни Ғарбий Туркистон каби сиёсат олиб боришига тўсқинлик қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Boulger D.C. The Life Of Yakoob Beg, London. 1878 p.78
2. Ўша асар p. 79
3. D.C.Boulger The Life Of Yakoob Beg, London. 1878. p.81
4. D.C.Boulger The Life Of Yakoob Beg, London. 1878. p. 84-85.
5. Ўша асар 85-87.
6. R.Shaw. Visits To High Tartary, Yarkand, And Kāshgar (Formerly Chinese Tartary), And Return Journey Over The Karakoram Pass, John Murray, Londra. 1871 p.56
7. Ўша асар. p. 51
8. Buğra, Mehmet Emin. Doğu Türkistan Tarihi, Dü. M. Yakup Buğra, Emek Ofset, Ankara. 1998. 329-bet
9. Hayit, Baymirza. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi 2004. p.150
10. Mehmet.Doğu Türkistan Türkleri Tarihi. Aygan Yayıncılık, İstanbul., 2015 s.176
11. Ўша асар. 2015. 178-bet
12. E.Shuyler Turkistan - Notes Of A Journey In Russia Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja C. II, Charles Scribner's Sons, New York., 1885, p.320
13. Mehmet.Doğu Türkistan Türkleri Tarihi. Aygan Yayıncılık, İstanbul., 2015 s.179-180)
14. Ўша асар. 181-bet
15. D.C.Boulger The Life Of Yakoob Beg, London. 1878. p.193-194
16. D.C.Boulger The Life Of Yakoob Beg, London. 1878. p. 204
17. D.C.Boulger. The Life Of Yakoob Beg, London. 1878. p.205
18. T.D.Forsit. The Report Of A Mission To Yarkund In 1873, Calcutta. p. 104
19. G.J.Alder, British India's Northern Frontier, p. 55
20. D.C.Boulger The Life Of Yakoob Beg, London. 1878, p.232
21. Mehmet.Doğu Türkistan Türkleri Tarihi. Aygan Yayıncılık, İstanbul., 2015 s.110-111
22. Ўша асар. s.111.